

«ՏՈՒՆ ԹՈՐԳՈՄԱ»-Ն ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Ներածություն

Ք.ա. VIII դ. վերջին տասնամյակներում Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում ընթացող էթնոքաղաքական բուռն տեղաշարժերն աղերսվում էին Փոքր Ասիայի արևելյան հատվածում և Եփրատի աջափնյակում գտնվող «Տուն Թորգոմա» պետության հետ և, ամենայն հավանականությամբ, ղեկավարվում կամ օժանդակվում էին նրա կողմից: Վերջինիս՝ որպես նշված դարաշրջանի ռազմաքաղաքական գործոնի մասին պատկերացումների աղբյուրագիտական, ինչպես նաև անվանաբանական հիմքը բազմազան է և շատ դեպքերում հակասական:

1. Հիշատակությունը սեպագիր աղբյուրներում՝ Հին ասսորական աղբյուրներ:

Հին ասսորական սեպագիր աղբյուրներում «Տուն Թորգոմա»-ն հանդես է գալիս *Tégarama*, իսկ նորասորեստանյան աղբյուրներում՝ *Til* (բնակավայր, բլուր)-*Garimmu*¹ ձևով: Դրա առաջին հիշատակությունները հասնում են մինչև Ք.ա. XX դ. (Աշշուրի կառավարիչներ Իլուշումմայի (Ք.ա. 1962-1942?թթ.) և Էրիշում I-ի (Ք.ա. 1941-1902թթ.) ժամանակաշրջաններ²): Մոտավորապես Ք.ա. XX դ. Աշշուրի առևտրականները զանգվածաբար ներթափանցում են Փոքր Ասիա և այնտեղ հիմնում առևտրական գաղութներ (*kāru(m)*, *bīt kāri(m)* – «նավակայան, հանգրվան, շուկա և այլն³): Այդպիսի գաղութներից էր նաև Թեգարաման՝ *kārum Tégarama* կամ ուղղակի *Tégarama*⁴: Խոշոր *kārum*-ներից էին Քանիշ/Քանես/Նեսան

¹ Nashef 1991: 117; Parpola 1970: 353; Арутюнян 1985: 184; հմմտ. Քոսյան 1998: 6-10:

² Eppihimer 2013: 36-39; Barjamovic 2011: 131-133; Veenhof 1995: Veenhof 2008: 199-246.

³ CAD 1971, K, 226-240.

⁴ Veenhof 2006: № 5, I. 4, № 43, II. 21; CCT, I: № 29, I. 10; CCT, III, № 44b, I. 8; CCT V, № 3b, I. 9-10; № 11b, Is. 5, 13; № 27; № 30a, I. 14; Lewy 1937: № 60, I. 7; Gelb 1935: XV, 21, 2-6; Hecker 1966: № 24, I. 3; Hecker - Kryszat - Mateuš 1966: № 470, I. 18; № 723, I. 8; Gwaltney 1983: № 27, II. 7-9; Michel and Garelli 1997: № 11, I. 9; № 50, I. 9; № 198, I. 3; Albayrak 2006: № 34, I. 18;

(Kultepe հնավայրը), Ալիշարը (Alişarhöyük), Վախսուսանա, Պուրուսխան-դա և այլն¹: Շնորհիվ հնագիտական պեղումների՝ ասսուրական ներկայությունը փոքրասիական առևտրական գաղութներում ք.ա.1920-1840թթ. և ք.ա.1798-1720թթ. բավական հստակ է թվագրվում²: Քանիչից հայտնաբերված սալիկների շնորհիվ պարզվել է նաև Աշշուր-Քանիշ առևտրական ուղին, որը կարևորագույն կապող օղակ էր բոլոր կայանների համար. դրանցից մեկն էլ Թեգարաման էր³: Որոշ առևտրական նամակների համաձայն՝ Թեգարաման հանդես է գալիս որպես ասորեստանցիների բնակավայր⁴: Քաղաքում, *kārum*-ից բացի, գոյություն ունեին նաև պալատ և առևտրական գրասենյակ⁵: Քանիչից հայտնաբերված նամակներից պարզվում է, որ, ի թիվս այլ բարիքների, աշշուրցիների առևտրական հետաքրքրությունները Թեգարամայում ներառում էին անագ, տեքստիլ, բուրդ, գինի և այլն⁶:

Վերոնշյալ նամակներից մեկում նամակագիր Իբաան հայտնում է, որ Թեգարամայից ոչխար, սննդամթերք, գործվածքներ է ուղարկել քարավանատեղի: Նշում է նաև, որ ինքն ու Իդի-Սուենը շրջանառվող գումարից արծաթ և իրենց հաշվին սերմեր են վերցրել Թեգարամայից⁷: Մեկ այլ նամակից հայտնի է դառնում, որ Քանիչից Թեգարամա բանագնացներ ուղարկելու համար վճարվել է 7 սիկլ անագ⁸:

Ք.ա.XIXդ. Հյուսիսային Միջագետքի ամորեական ցեղերից մեկի առաջնորդ Շամշի-Ադադ I-ին (ք.ա.1813–1781թթ.) հաջողվեց գրավել Աշշուրը⁹: Շատ չանցած այստեղ Սիրիայի հյուսիսային շրջաններում խուր-

Veenhof 2006: № 18, l. 4; № 21, l. 35; № 56, l. 5; № 60, l. 9; Kt a/k № 345, l. 18, Kt g/k № 220, Kt m/k № 141, l. 17; Kt r/kմ № 1, l. 1; Kt 87/k № 41; Barjamovic 2011: 122-133.

¹ Larsen 1977: 119–145; տե՛ս նաև՝ Steadman and McMahon 2011 ժողովածուն:

² Veenhof and Eidem 2008: 27-33, 41-61, 143f.; Barjamovic 2008: 87-100.

³ Veenhof and Eidem 2008: 136.

⁴ Veenhof and Eidem 2008: 161; Barjamovic 2011: 131.

⁵ Veenhof and Eidem 2008: 154.

⁶ Barjamovic 2011: 133.

⁷ «1. 1 UDU 1 um-ša-am 2. pá-na-ra-am 3. i-na Té-ga-ra-ma 4. a-na É ub-ri 5. a-dí-in gám-ru-um 6. ša i-a-tí ù 7. l-dí-Sú-en 8. 1 GÍN 24 ŠE KÙ.BABBAR 9. i-na šu-ra ḥa-ra-nim 10. a-na-ku ù l-dí-Sú-en 11. iš-tù Té-ga-ra-ma 12. ni-li-kà=ni 13. i-li-bi! 14. l-dí-Sú-en 15. l-ba-a 16. i-šu» (CCT V, № 27).

⁸ «8. ... 7 GÍN 9. AN.NA a-na ši-ip-ri-ma ša 10. [a-Te-ga]-ra-ma ni-iš-pu-ru» (CCT I, № 29).

⁹ Bloch 2014: 191-210.

րիական իշխանությունների հզորացման և դեպի Արևելյան Փոքր Ասիա նրանց տեղաշարժերի արդյունքում դադարում են Աշշուրի գաղութների մասին հիշատակությունները¹: Ավելին, Kültepe-ի Ib-2 (հետաշշուրական) շերտը վկայում է ռազմական ճանապարհով քաղաքի ավերման մասին²: Ըստ երևույթին, նվաճումների ալիքը չի շրջանցել նաև Թեգարաման:

Ք.ա.XVIIIդ. Արևելյան Փոքր Ասիայում քաղաք-պետությունների միջև գերիշխանության համար պայքար էր ընթանում: Կուսսարի արքա Անիտտայի արձանագրությունը հայտնում է, որ նրա հայր Պիթխանան նվաճել է Նեսան³: Հոր արշավանքները շարունակեց նաև Անիտտան: Դեռևս 1954թ.⁴ Քյուլթեպեի պեղումների ժամանակ, հայտնաբերվեց Անիտտային պատկանող դաշույն, իսկ նրա վերոհիշյալ արձանագրությունը հայտնաբերվել է Alişar 10T շերտից: Եվ եթե Alişar 10T-ն իսկապես համապատասխանում է Kültepe Ib շերտին⁴, ապա կարելի է ենթադրել, որ քաղաքն ավերվել է Անիտտայի կառավարման ժամանակահատվածում⁵: Անիտտայի կառավարման ինչ-որ մի պահի Քանիշը նվաճվում և ավերվում է անհայտ ուժի կողմից⁶: Սկսած Ք.ա. XVIIդ.⁷ «Տուն Թորգոմա»-ն քիչ թե շատ կանոնավոր սկսում է հիշատակվել խեթական աղբյուրներում:

2. Խեթական և նորասորեսյանյան սեպագիր աղբյուրներ

Խեթական սեպագիր աղբյուրներում «Տուն Թորգոմա»-ն հանդես է գալիս *Ta/e/ig/k/qaram(m)a*⁷ ձևերով: Թեգարաման աշխարհագրական

¹ Kulakoğlu 2011: 1027-1028; Veenhof and Eidem 2008: 143-145; Bryce 2005: 55ff.; Քոսյան 2013: 174; Аветисян 1984: 9-11, 34-37.

² Veenhof and Eidem 2008: 143.

³ Collins 2007: 29f.; Bryce 2005: 35f.

⁴ Burney 2004: 160-164.

⁵ Bryce 2005: 24f., 36ff.; Гиоргадзе 1965: 87-111.

⁶ Ա. Քոսյանը ենթադրում է, որ այն կարող է լինել նախկինում նվաճված Սալատիվարան (Քոսյան 2013: 175): Վերջինս գտնվում էր Վախսուսանայի և Պուրուախանդայի (տե՛ս նաև՝ Kuzucuoğlu 2011: 25-33) թագավորություններն իրար կապող ճանապարհի վրա՝ Bryce 2005: 38:

⁷ KUB, XXXI 64 iii 11; KUB, XXXI 64 ii 37; KUB, VI 45 ii 67 = 46 iii 33; KUB, XIII 2 iii 33; KUB, L 91 iv 17; KUB, VI 45 ii 66 = 46 ii 32; KUB, LVIII 75 <Կ. 7, 9, 10; KUB XXXVI 98 ԴԿ. 6; 2BoTU, 23A i 39; 2BoTU 23A, 23C ii 6; KBo, I 1 ԴԿ 13, 20, 22; KBo, V 6 ii 27, 30, 38; KBo, I 2 ԴԿ1, 2; KBo, IV 4 iii 19, 20, 21; KBo XIV 10, 9; KBo, VI 28 ԴԿ12; KBo XII 140 <Կ 8՝ հղումներն ըստ Քոսյան 2004: 92-93; տե՛ս նաև՝ del Monte 1992: 154; del Monte 1978: 383; Хачатрян 1971: 94-96.

առումով գտնվում էր Միջագետքի, Սիրիայի ու Փոքր Ասիայի միջև ընկած առևտրական ուղու վրա: Ուստի այդ ուղու մի զգալի հատված պետք է հայտնվեր վերելք ապրող խեթական պետության հետաքրքրությունների շրջանակում: Ելնելով Խաթթուաիլիս I-ի (Ք.ա. 1650-1620 թթ.) նվաճումների աշխարհագրությունից՝ կարելի է ենթադրել, որ ամենայն հավանականությամբ այս արքան նվաճած պիտի լիներ նաև Թեգարաման: Պետության սահմանն արևելքում հասնում էր մինչև վերինեփրատյան գոտի, իսկ հարավ-արևելքում՝ Հյուսիսային Սիրիա²: Խեթական աղբյուրներում Թեգարամա քաղաքի առաջին հիշատակությանը հանդիպում ենք Խաթթուաիլիս I-ի հաջորդ Մուրսիլիս I-ի (Ք.ա. 1620-1590 թթ.) տարեգրության՝ արևելյան արշավանքը նկարագրող հատվածում՝ *URU Ta-ga-ra-mi* (KUB XXXI 64 II 37')³:

Ք.ա. մոտ. 1595 թ. Մուրսիլիս I-ը հեռավոր արշավանք ձեռնարկեց դեպի Բաբելոնիա, սակայն վերադարձից հետո պալատական դավադրության զոհ գնաց⁴: Մուրսիլիսի սպանությունից հետո Խաթթիի իշխանությունը նվաճված շրջաններում, մասնավորապես արևելյան և հարավ-արևելյան սահմանագծի երկայնքով՝ սասանվեց: Նոր արքա Խանտիլիս I-ը (Ք.ա. 1590-1560 թթ.) մեծ ջանքեր գործադրեց Հյուսիսային Սիրիայում Խաթթիի հեղինակության վերականգնման համար: Այդ պայքարը հաջողություն չբերեց, և նա ստիպված եղավ վերադառնալ: Հետդարձի ճանապարհին Խանտիլիս I-ը եղավ Թեգարամայում⁵:

Խանտիլիս I-ի մահից հետո, ընդհուպ մինչև Տելեպինոսի (Ք.ա. 1525-1500 թթ.) գահակալումը, Խաթթիում ներքին և արտաքին քաղաքական լուրջ խնդիրներ կային: Երկրում գահակալական կոիվներ էին ընթանում, իսկ նվաճված տարածքների զգալի մասն ազատվել էր Խաթթիի գերիշխանությունից: Արտաքին հարձակումների դեմ Տելեպինոսը ստիպված էր պայքար մղել գրեթե բոլոր ուղղություններով: Նրա մահից հետո պետությունն արտաքին ասպարեզում լուրջ խնդիրների առջև կանգնեց: Հզորացող Միտտանին ձգտում էր հաստատվել Հայկական Տավրոսից հյուսիս և Եփրատի աջափնյակում: Այս առնչությամբ Հ.Ավետիսյանը նշում է, որ Ք.ա.XVդ. սկզբին Հայկական լեռնաշխարհի

¹ Խեթական արքաների ժամանակագրությունը տրվում է ըստ Թ. Բրայսի (Bryce 2005: XV, հմմտ. նաև՝ Collins 2007: 38):

² Collins 2007: 39; Bryce 2005: 70ff.

³ Քոսյան 2004: 92, անունը ներկայացված է տրական հոլովով, տե՛ս նաև՝ Хачатрян 1971: 97:

⁴ Collins 2007: 40; Bryce 2005: 100.

⁵ Bryce 2005: 100; Ղազարյան 2016: 20-22:

հյուսիսարևմտյան, արևմտյան և հարավարևմտյան շրջաններում ձևավորվում են Հայկական պետականության ակունքները համարվող Հայասա-Ազգի, Իսուվա, **Թեգարամա** (ընդգծումը մերն է - Ռ.Յ.), Արմատանա, Արավաննա, Ալգի պետական կազմավորումները¹։ Բնականաբար նաև բախումը խեթերի հետ դառնում էր անխուսափելի։ Ելնելով Թուդխալիաս II-ի (Ք.ա. XV դ. II կես) և Առնուվանդաս I-ի (Ք.ա. XV դ. վերջին քառորդ - XIV դ. սկիզբ) նվաճումների աշխարհագրությունից՝ Թեգարաման գտնվում էր խեթական պետության կազմում²։ Իսկ ահա Թուդխալիաս III-ի (Ք.ա. XIV դ. I կես) կառավարման վաղ փուլում, ըստ Խաթթուաիլիս III-ի (Ք.ա. 1267-1237 թթ.) տեքստի, պետության տարածքի մի զգալի մասը նվաճվել էր կամ պարբերաբար ասպատակվում էր բոլոր հարևան երկրների կողմից³։ Խաթթուաիլիս III-ն իր հռչակագրում արձանագրում է. «Իսկ Իսուվայի [թշնամին] եկավ [և] **Թեգարամա** [երկիրը] նվաճեց»⁴։

Թեգարամայի նվաճումը Իսուվայի (հետագայում՝ Ծոփք) կողմից, հավանաբար, տեղի է ունեցել Թուդխալիաս III-ի կառավարման վերջին շրջանում⁵։ Իսկ ըստ Սուպաիլուլիումա I-ի (Ք.ա. 1350-1322 թթ.) և Միտտանիի արքա Շատտիվազայի միջև կնքված պայմանագրի՝ խեթահայատակ 16 քաղաք-պետությունների բնակչությունն ապստամբել և լքել էր իր բնակավայրերը՝ արտագաղթելով հարևան երկրներ, այդ թվում Իսուվա և Հայասա. «**Թեգարամա** երկրի բնակչության կեսը, Թեպուրգիյա քաղաքի մարդիկ, Խազգա քաղաքի մարդիկ և Արմատանա երկրի մարդիկ ապստամբեցին (Խաթթիի դեմ) հորս ժամանակ»⁶։ Սակայն Սուպաիլուլիումա I-ին հաջողվեց հնազանդեցնել ապստամբ քաղաքներին, նվաճել Թեգարաման և ներխուժել Միտտանիի տարածք⁷։ Խեթական պետության և Միտտանիի միջև սկսված «Սիրիական» պատերազմներում Փոքր Ասիայի հարավարևելյան շրջանները վեր են ածվում ռազմական գործողությունների թատերաբեմի։ Սուպաիլուլիումա I-ից շուրջ 20 տարի պա-

¹ Ավետիսյան 2002: 5:

² Bryce 2005: 127-145; Քոսյան 2000: 167-173; Kosyan 2006: 72-97; Քոսյան 2016: 108-109; Քոսյան 2013: 178-179:

³ Քոսյան 2016: 109:

⁴ Քոսյան 2016: 71, նույն տեղում տե՛ս արձանագրության ամբողջական տառադարձումը, թարգմանությունն ու ծանոթագրությունները (էջ 68-81), նաև՝ Քոսյան 2000: 166; Քոսյան 2013: 179:

⁵ Քոսյան 2016: 125:

⁶ Beckman 1996: 6A § 1-2; Bryce 2005: 155f.; Քոսյան 2016: 112 ծնթ. 187; Аветисян 1984: 45-46.

⁷ Bryce 2005: 161ff.; Аветисян 1984: 58.

հանջվեց վերականգնելու կորցրած տարածքները¹: Պատերազմներից մեկի ժամանակ Սուպաիլուվիումսը Թեգարամայի Տալպա քաղաքում զորատես անցկացրեց, որտեղից խեթական զորքը գահաժառանգ Աննուվանդասի և թիկնազորի պետ Յիտայի գլխավորությամբ հատեց Միտտանիի սահմանը: Քիչ անց արքայի գլխավորությամբ խեթական մյուս բանակը դուրս եկավ Թեգարամայից և հասավ Կարքեմիշի սահմաններին²:

Բնակավայրի անունը հիշատակվում է նաև Մուրսիլիս II-ի (Ք.ա. 1321–1295 թթ.) «ժամանակագրության» մեջ: Մուրսիլիսը դեպի Հյուսիսային Սիրիա անհաջող արշավանքից հետո, ըստ «Ընդարձակ» տարեգրության, Կարքեմիշից շարժվում է Թեգարամա³, սակայն, ըստ «Տասնամյա» տարեգրության, արքան գտնվում էր Կիցցուվատնայում⁴: Մուվատալլիս II-ի (Ք.ա. 1295–1272 թթ.)⁵ և Խաթթուսիլիս III-ի (Ք.ա. 1267–1237 թթ.) կառավարման ժամանակահատվածում Թեգարաման հավանաբար գտնվել է խեթական պետության ենթակայության տակ և մնացել նրա կազմում ընդհուպ մինչև նրա տրոհումն ու անկումը⁶:

Շուտով տարածաշրջանում ի դեմս Ասորեստանի հայտնվեց նոր ահեղ հակառակորդ: Վերջինիս հարվածներից ընկավ Միտտանին, իսկ քիչ անց՝ Ասորեստանի արքա Թուկուլթի-Նինուրտա I-ը (Ք.ա. 1234–1197 թթ.) իր կառավարման առաջին տարում, Նիխրիյայի մոտ հաղթում է Թուդխալիաս IV-ին (Ք.ա. 1237–1228 և 1227–1209 թթ.) և մերձեփրատյան գոտուց տեղահանում 28.800 խեթահպատակ բնակչություն⁷: Սակայն ասորեստանցիները չամրացան Եփրատի աջափնյակում, և այն նախկինի

¹ Քոսյան 2016: 78:

² Bryce 2005: 177; Аветисян 1984: 80.

³ «Երբ Կարգամիշ երկիրը ամրացրի, Կարգամիշ երկրից բարձրացա և մտա Թեգարամա երկիրը: Երբ ես հասա Թեգարամա քաղաք, մատուլակ Նուվանցան և բոլոր հրամանատարները Թեգարամա քաղաքում ինձ դիմավորեցին, ինձ հետ հանդիպեցին» (KBo, IV 4 iii 19, 20, 21; Капанцян 1947: 31, 35; Ավետիսյան 2002: 80):

⁴ Ղազարյան 2013: 57–59:

⁵ Թեգարաման հիշատակվում է նաև Մուվատալլիս II-ի՝ Ամարոպի աստծուն նվիրված աղոթքում «Թեգարամայի Ամարոպի աստվածը, արական աստվածները, իգական աստվածները, Թեգարամա երկրի լեռների ու գետերի աստվածները» (Singer 2002: § 58 [ii 66–67]):

⁶ Bryce 2005: 256ff.

⁷ Grayson 1987: A.O.78.23, ll. 27–42; Bryce 2005: 314–318; Քոսյան 1999: 19–20, 74:

պես շարունակեց մնալ Թուխալիաս IV-ի իշխանության ներքո¹: Խեթական պետության տրոհումից հետո նրա տարածքում առաջացան մի շարք նորխեթական կամ լուվիական փոքր պետություններ²:

Հետխեթական կամ լուվիական պետությունների թվին էր պատկանում նաև Մելիդը³: Մելիդը բավական կենսունակ պետական կազմավորում էր, նրա արքաներն արևմտյան հարևանների նկատմամբ վարել են նվաճողական քաղաքականություն և թողել հիերոգլիֆային արձանագրություններ: Դ. Հոքինսը, ուսումնասիրելով Մալաթիայի նրա շրջակայքի հնագիտական նյութերը, ինչպես նաև Արսլանթեփեի արձանագրությունները, եկել է այն եզրակացության, որ Մելիդի ազդեցությունը տարածվում էր Եփրատի աջափնյա հարթավայրի վրա, նաև դեպի հյուսիս-արևմուտք առնվազն մինչև Հեքիմհան ու Գյուրյուն՝ ներառելով նաև Էբիստանի հովիտը⁴: Փաստացի Մելիդի պետությունն ընդգրկում էր նաև Թեգարամայի տարածքը: Լուվիական հիերոգլիֆային տեքստերից հայտնի է *Lá/i/u-ka+ra/i-ma* (*Karahöyük, 1-3*)⁵ անունով մի քաղաք, որը մասնագետների կողմից ընկալվում է որպես Թեգարամայի լուվիական տարբերակը: Խեթա-լուվեզուներում t:l հերթագայության առկայությունը թույլ է տալիս ենթադրելու այս տեղանվան և Թեգարամայի նույնությունը: Մինչ նորաստրեստանյան ժամանակաշրջանը աղբյուրների սղության պատճառով Թեգարամայի վերաբերյալ հետագա հիշատակությունները բավական կցկտուր են:

Տարածաշրջանի մասին կարևոր հիշատակություն է թողել Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար I-ը (Ք.ա.1115-1077թթ.): Նրա կառավարման ժամանակ ասորեստանցիները երկու արշավանք կազմակերպեցին

¹ Bryce 2005: 324.

² Վերջիններիս մասին մանրամասն տե՛ս Bryce 2012; Косян 1994:

³ Bryce 2012: 98-110; Косян 1994: 17-29.

⁴ Hawkins 2000: 283f.; հմմտ. նաև՝ Косян 1994: 17.

⁵ «10, § 16. POCULUM.PES. *67 (REGIO)-wa/i-mu-tá- 3 URBS-MI-ní-zi/a La/i/u-kar-ma (URBS) FRONS?. *282-pi-i(a) (URBS) Zu(wa)-ma-ka (URBS) DOMINUS-na-ti DARE-mi-zi/a» - «POCULUM երկր(ում) երեք քաղաք՝ Լուվարմա, Խանտ...պիյա (և) Զու(վա)մակա (որոնք) ինձ տրված են Աստծու կողմից» (թարգմանությունը ըստ Դ.Հոքինսի՝ Hawkins 2000:290, հմմտ. նաև՝ Косян 1994: 22-23). Իսկ արձանագրության հեղինակ Իր-Թեշուրն իրեն անվանում է «մեծ արքա» (MAGNUS.REXI(a)+ra/i-TONITRUS MAGNUS.REX), նույն տեղում՝ 289 (Ք.ա.մոտ. 1200թ.); հմմտ.՝ Zsolt 2013: 823-832; Bryce 2012: 85ff.; Косян 1994: 112, прим. 9; Իր-Թեշուրի ժամանակաշրջանի և նույնացման համար տե՛ս Gilbert 2015: 140 n. 17:

դեպի Փոքր Ասիա: Առաջինը տեղի ունեցավ Ք.ա. մոտ. 1112/1111թ.: Ասորեստանյան զորքն անցավ Եփրատն ու ներխուժեց Խանիգալատում գտնվող ըմբոստ Մելիդի տարածք: Ինչպես հայտնում է Թիգլաթպալասար I-ը, նա քաղաքը չի պաշարում, այլ պարտադրում է տարեկան հարկ վճարել, որից հետո պատանդներ վերցնելով՝ հետ է վերադառնում: Իսկ հաջորդ արշավանքը տեղի ունեցավ արդեն Ք.ա.1100թ. սահմաններում²:

Երկար ընդմիջումից հետո «Թեգարամա» անվանումը հերթական անգամ հանդիպում է Սալմանասար III-ի (Ք.ա.859-824թթ.) կառավարման 24-րդ տարում՝ Ք.ա.835թ. Մելիդի և Թաբալի դեմ կատարած արշավանքի ընթացքում: Սալմանասարի արձանագրության մեջ անվանումը վնասված է՝ «a-na ^{URU}Ta-ga-ri[...]³: Յամադան առաջարկում է վերականգնել «a-na ^{URU}Ta-ga-ri[-im-mu] ʾal dannūtīšu aqṣirib]» - «և մոտեցա Թագարիմնուին՝ նրա ամրացված քաղաքին»⁴:

Արձանագրության համապատասխան տողերի վերականգնման առումով Շ.Յամադան նշում է, որ չնայած նրան, որ նման վերականգնումը ոչ մի կերպ չի հաստատվում, բայց բավական նման է հինասորեստանյան և խեթական տեքստերի հիշատակած Թեգարամա/Թակարամա-ին⁵:

Ոչ միայն նշված տողի, այլև Սալմանասար III-ի կառավարման ամբողջ 24-րդ տարվա նկարագրության՝ Շ.Յամադայի վերականգնումը տեղավորվում է իրադարձությունների համատեքստում: Մեզ հետաքրքրող հատվածի բովանդակությունը հետևյալն է. «[Իմ 23-րդ palû-ում] (182) ես անցա Եփրատը (և) ստացա [Խաթթիի արքաների տուրքը]: (183) Ես մեկնեցի քաղաքներից (Խաթթի երկրի), (184) անցա լեռը Պալա[...] և գնացի [Լալլա մելիդցու քաղաքները (կամ Մելիդի Լալլայի քաղաքները)]: (185) Ես [պաշարեցի և նվաճեցի Ուե[տաշը, նրա ամրացված քաղաքը (և)] (186) [վերցրեցի] նրա ավարը: [Ես հեռացա Ուետաշից] (187) [և մոտեցա] Թագարի[մնուին, նրա ամրացված քաղաքին] (188) եկավ ինձ մոտ (Լալլան(?) - Ռ. Յ.) [և գրկեց իմ ոտքերը: Նրա ընծան] (189) Ես ստացա [և նրա վրա դրեցի] հարկ ու տուրք: (190) Ես հեռացա [Թագարիմնուից] (և) մոտեցա քաղաք [...]»⁶:

¹ Grayson 1991: A.O.87.1, col. V, ll. 33-41. A.O.87.4, ll. 31-33.

² Grayson 1991: A.O.87.4, ll. 31-33.

³ Grayson 1996: A.O.102.16, l. 187.

⁴ Yamada 2000: 214ff.

⁵ Yamada 2006: 225f.

⁶ «[ina 23 palêya] 182. ÍD.A.RAD e-ʾbir[maddattu ša šarrāni ša ^{māt}Ḫatti] 183. at-ta-ḫar TA URU.ME[Š ša ^{māt}Ḫatti attumuš] 184. [KUR]Pala-[x B]AL-at a-[na ʾlāni ša ^mLalla ^{KUR}Melidāya] 185. at-t[a-r]ad ^{URU}Ú-e-[ta-áš URU dannūtīšu assibi] 186. [ak-

Այսպիսով, ըստ արձանագրության համապատասխան տողերի և մասնավորապես ըստ Շ.Յամադայի վերականգնման, Թեգարաման եղել է Մելիդի կազմում: Եվ ինչպես տեսանք, Մելիդի արքա Լալլան (Ք.ա.853-835թթ.)¹ ընդունեց Սալմանասար III-ի գերիշխանությունը: Սակայն Սալմանասարի մահից հետո Ասորեստանի արտաքին քաղաքական ակտիվությունը սկսեց նվազել, փոխարենը տարածաշրջանում, ի դեմս Բիայնիլի-Ուրարտուի, հանդես եկավ նոր ուժ: Վերջինիս արքաներ Մենուան (Ք.ա. IX դ. վերջին քառորդ – 791թթ.), Արգիշտի I Մենուատորդին (Ք.ա. 791-771թթ.) և մասնավորապես Սարդուրի II(?) Արգիշտիորդին (Ք.ա. 771-735 թթ.)² իրենց ուշադրությունը բևեռեցին Եփրատի աջափնյակի վրա՝ ձգտելով ամրանալ Միջագետքը Փոքր Ասիային կապող առևտրական ուղիների վրա: Մենուան հայտնում է, որ Ք.ա. մոտ. 796 թ.³ արշավել է Մելիդ և նրա արքային հարկատու դարձրել⁴: Ք.ա. 781թ. Արգիշտի Մենուատորդին կազմակերպում է հերթական արշավանքը դեպի Մելիդ և կրկին ստիպում կանոնավոր հարկ վճարել⁵: Արգիշտիի տարեգրությունից և Սարդուրի Արգիշտիորդու մի արձանագրությունից հայտնի են դառնում նաև Մելիդի Խիլարուադա⁶ արքայի անունն ու հայրանունը՝ «2. "Hi-la-ru-a-da-ni "Šá-ḫu-ḫi⁷ LUGÁL URU Me-li-tè-al-ḫi-e»⁸: Ինչպես արդեն նշվեց, դեպի Մելիդ արշավանք է կատարել նաև Սարդուրի Արգիշտիորդին՝ Ք.ա.

t]a-šad šal-la-su [ašlula ištu URU Uetaš attumuš] 187. a-na URU Ta-ga-ri-[im-mu al dannūtīšu aqḫirib ...] 188. a-na GABA-m il-li-k[a!-am-ma šēpēya iššabat maddattašu] 189. at-ta-ḫar GUN ma-da-[tu ina muḫḫīšu aškun ištu URU Taganmmu] 190. at-tu-muš a-na URU [...] (Yamada 2000:214, հմմտ.՝ Grayson 1996: A.O.102.16, ll. 181-190; Millard 1994: 29, 57),

¹ Bryce 2012: 107; Косян 1994: 20.

² Բիայնիլի-Ուրարտուի նշված արքաների կառավարման թվականները տրվում են ըստ Ե.Գրեկյանի ուսումնասիրության (Grekyan 2015: 91-105):

³ Bryce 2012: 255.

⁴ «16. LUGÁL URU Me-li-tè-i-a-al-ḫè 'a-al-du-ú-ni 17. me-[ši-ni pi]i ...»՝ Арутюнян 2001: № 56, 16-17; Salvini 2008: A 5-5, 16-17.

⁵ Ըստ Ե.Գրեկյանի՝ Grekyan 2015: 108 (Appendix 1); Ք.ա.783թ. ըստ Арутюнян 1970: 159, և Bryce 2012: 255:

⁶ Bryce 2012: 1078.

⁷ Մանրամասն տե՛ս Bryce 2012: 107f.; Քոսյան 1998: 56 ծնթ. 93, 95(էջ 75, 76), 57, 64; Косян 2002: 193:

⁸ Арутюнян 2001: № 173 II, 6, 14; № 242BI, 22, 28; № 244, 2, 19, 23; Salvini 2008: A 8-3 II, 6, 14; A9-1Vo., 22, 28; A9-4, 2, 19, 23.

756/755 թ.¹: Խիլարուադան 9 ամրոց կորցնելուց հետո ստիպված ընդունեց Սարգուրի գերիշխանությունը և պարտավորվեց հարկ վճարել: Տարածաշրջանի երկրները հայտնվում են Բիայնիլի-Ուրարտուի ազդեցության ոլորտում:

Ք.ա.743թ. Ասորեստանի նոր արքա Թիգլաթպալասար III-ին (Ք.ա. 745-727թթ.) հաջողվեց Քիշտանի և Խալպիի մոտ ջախջախել Սարգուրի Արգիշտիորդու և նրա դաշնակիցների ուժերը: Ուրարտուի դաշնակիցների շարքում էին Մելիդը, Կումմուխը, Գուրգումը և այլ հյուսիսսիրիական և արևելափոքրասիական պետություններ²:

Ասորեստանյան հերթական արշավանքը դեպի տարածաշրջան տեղի ունեցավ արդեն Ք.ա. 743-738թթ.³ Թիգլաթպալասար III-ի կառավարման ժամանակաշրջանում³: Ք.ա. 738թ. Թիգլաթպալասար արշավում է դեպի Զագրոս և Բիտ-Սանգիրուտիից տեղահանում ու Թեգարամայում վերաբնակեցնում 555 բնակչի⁴: Հետաքրքիր է նաև Թիգլաթպալասարի հաջորդ հաղորդումը, որտեղ Թեգարաման նշվում է որպես Գուրգումի⁵ քաղաք⁶:

Թիգլաթպալասար III-ի հաջորդներից Սարգոն II-ն (Ք.ա. 722-705թթ.) իր ուշադրությունն է բևեռում տարածաշրջանի վրա, որտեղ նա դիմում է մի շարք կտրուկ միջոցառումների, որոնց թվում էր նաև ժողովրդագրական իրավիճակի փոփոխությունը⁷: Ք.ա.712թ. Ասորեստանի դեմ ապստամբեց Մելիդի (Կամմանու) արքա Թարխունազին⁸: Սարգոնն արշավեց դեպի Կամմանու և ավերեց Թարխունազիի մայրաքաղաք Մելիդը: Թարխունազին «իր կյանքը փրկելու համար» փախչում է Թիլ-

¹ Grekian 2015: 109 (Appendix 2); և Ք.ա. 753/752թ. ըստ՝ Salvini 1995: 77; Bryce 2012: 266.

² Tadmor, Yamada 2011: № 9; № 35, I, II. 21-43.

³ Yamada 2006: 226-229; Weeden 2010:41ff.; Melville 2010: 85-107; Hawkins, Postgate 1988: 36ff.

⁴ «8. 5 ME 55 9. [šal-la-at KUR].qu-te-e URU.É-<Sa>-an-gi-bu-ti i-na URU.DUL-kar-me (Tíl-kar-me - Ռ. Յ.)» - Tadmor, Yamada 2011: № 14, I. 9; № 27, I. 1.

⁵ Մանրամասն տե՛ս Bryce 2012: 122-128; Косян 1994: 46-49:

⁶ «URU.DUš-kar-me (Tíl-kar-me - Ռ. Յ.) šá KUR.Gúr-gu-me» (Tadmor, Yamada 2011: № 35, col. II, I. 14).

⁷ Քոսյան 1998: 14-30:

⁸ Վերջինս Մելիդի արքա էր նշանակվել Սարգոն II-ի կողմից գահազրկված Գունգինանիի փոխարեն՝ Fuchs 1994: 380-381; Bryce 2012: 109f., 285f.; Yamada 2006: 230f.; Քոսյան 1998: 16:

Գարիմմու (^{URU}Tíl-kar-me ([{Tíl}]-Ga-ri-im-me'), սակայն Սարգոնին հաջողվում է գրավել նաև Թիլ-Գարիմմուն և գերել Թարխունագիին, նրա կնոջը, ուստրերին ու դուստրերին և նրա 5 հազար ռազմիկների հետ միասին տանել Աշշուր: Թիլ-Գարիմմուն վերականգնվում և վերաբնակեցվում է²: Տարածաշրջանում ասորեստանյան արքաները վարում էին զանգվածային գաղթերի ու վերաբնակեցումների ինտենսիվ քաղաքականություն: Քաղաքական իրավիճակի սրումը Արևելյան Փոքր Ասիայում հանգեցրեց տարածաշրջանի էթնոքաղաքական քարտեզի վերաձևմանը³:

Ք.ա. 705թ. Սարգոն II-ն անձամբ ղեկավարեց իր վերջին արշավանքը դեպի Թաբալ՝ Կուլումմանցի Գուրդիի դեմ, որտեղ ասորեստանցիները պարտություն կրեցին, իսկ Սարգոնը զոհվեց ռազմի դաշտում⁴:

Թաբալյան ճակատամարտից տասը տարի անց Սարգոն II-ի հաջորդ Սինախներիբի (Ք.ա. 705–681 թթ.) օրոք Ք.ա. 696 և 695 թթ. ասորեստանցիները կրկին հայտնվեցին արևելափոքրասիական տարածքներում: Ք.ա. 695 թ., Կադմուխի կուսակալ Աշշուր-բել-ուծուրի էպոնիմատի տարում⁵ Սինախներիբն արշավեց դեպի Թիլ-Գարիմմու, որը գտնվում էր Թաբալի տարածքում «*URU.DU₆-ga-rim-me a-lum ša pa-a-ši^{KUR}Ta-ba-li*»⁶: Սինախներիբն իր տարեգրության մեջ նշում է, որ Թիլ-Գարիմմուում մի ոմն Գուրդի⁷ պետություն էր հիմնել: Ասորեստանյան զորքերը հարձակվում են Թիլ-Գարիմմուի վրա և նվաճում այն: Քաղաքն ավերվում և ամայանում

¹ Fuchs 1994: 127, I. 210.

² «*(M)Tar-ḫu-na-zi ma-lik-šú-nu ga-du^{LU}mun-daḫ-še-e-šú bi-re-tu ad-[d]i-ma aššas-su mārī-šú mārātī-šú it-ti 5 lim šal-lat^{LU}qu-ra-di-šu a-na ašlī-ia Aš-š[ur ub]-la^{URU}Tíl-Ga-ri-im-me a-na eš-šu-ti a[š]-bat nišī ki-šit-ti qātī-ia i-na lib-bi ú-še-rib*» (Fuchs 1994: 127, II. 210-214).

³ Косян 2002: 193; Յականյան 2014: 40-60.

⁴ «8. ina lim-me 'NIGIN.En^{LU}šá-klín^{URU}A-me-di LU[GAL ...] 9. ina UGU 'Qúr(!)-di-i^{LU}Ku-lum-ma-a-a da-[...] 10. LUGAL GAZ ma-dak-tú ša šār^{KUR}Aš-šur^{ki} lu-[...]» - «8-10. Նասխուր-բելի էպոնիմատի տարում՝ Ամիդի նահանգապետի, ար[քան ...], ընդդեմ Գուրդիի Կուլումմանցու [...] արքան սպանվեց: Ասորեստանի արքայի ճամբարը [...]» (Millard 1994: 48, 60; Glassner 2004: Chron. 9, II. 8-10).

⁵ Millard 1994: 50, 61, 82.

⁶ Grayson – Novotny 2012: № 17 Col. V II. 2-3; հմմտ. նաև № 34, I. 19; Grayson – Novotny 2014: № 44, II. 24-25; № 143, I. 5.

⁷ Վերջինիս վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Քոսյան 1998: 30, 31, 39, 59; ինչ-պես նաև նույնի՝ 1999: 240, 248:

է¹: Սակայն արձանագրության տվյալները պարզորոշ ցույց են տալիս, որ ասորեստանցիներն իրենց առջև դրված նպատակին չեն հասել. Գուրդին խուսափել է ասորեստանցիների դեմ բաց ճակատամարտ տալուց և իր ուժերը պահպանելու համար լքել է արքայանիստ քաղաքը: Իսկ ասորեստանցիները քաղաքը կողոպտելուց ու ավերելուց հետո հետ են վերադարձել:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Սինախներիբից հետո տարածաշրջանի նկատմամբ Ասորեստանի հետաքրքրությունները պահպանվում էին, այնուամենայնիվ այն արդեն փաստացի դուրս էր եկել ասորեստանյան գերիշխանությունից²: Թեգարամա քաղաքը դադարում է հիշատակվել ասորեստանյան արձանագրություններում:

Ա.Քոսյանի կարծիքով Սինախներիբից սկսած՝ Մելիդի և Թաբալի տարածքում ձևավորվում է նոր պետություն (պայմանականորեն՝ Թիլ-Գարիմնու), որը բավական կենսունակ քաղաքական միավոր էր և ի վիճակի էր տարածաշրջանային լուրջ գործոնի դեր կատարելու³: Իսկ Ի.Դյակոնովի համոզմամբ Ք.ա.VIII դարից Փոքր Ասիայում գոյություն են ունեցել երեք թագավորություններ՝ Լիդիան, Կիլիկիան և Տուն Թորգոման⁴: Մասնագետները գրեթե միակարծիք են այն հարցի շուրջ, որ Սարգոն II-ի պարտությունից հետո ասորեստանցիներին այլևս չի հաջողվել կասեցնել այդ պետության առաջխաղացումը դեպի հարավ-արևելք և արևելք՝ դեպի Եփրատ գետի ձախ ափը⁵:

Հիշատակությունը Աստվածաշնչում

«Թոգարմա - Թորգոմ»-ը Աստվածաշնչում առաջին անգամ հիշատակվում է Ծննդոց գրքում, ապա և 1-ին Տարեգրքում՝ հայերեն Աստվածաշնչի թարգմանության մեջ՝ 1-ին Մնացորդացում (1:5-6), որտեղ նա հանդես է գալիս որպես Նոյ նահապետի երեք որդիներից՝ Հաբեթի շառավիղ ու վերջինիս որդի Գոմերի որդի: «Նրանցից տարածվեցին կղզիների բնակիչները իրենց տարածքներով, բոլորը՝ ըստ իրենց լեզվի, ըստ իրենց տոհմերի և ըստ իրենց ազգությունների» (Ծննդ. 10:2-5): Եզեկիելի մարգարեության համաձայն՝ նրանց զբաղեցրած տարածքը գտնվում էր հյուսիսում, որտեղ և նա հիշատակում է «Թորգոմայի տունը» (Եզկ. 38:6): Իսկ ըստ Հովսեփոս Փլավիոսի. «Նոյի որդիները սերունդներ

¹ Grayson – Novotny 2012: № 17 Col. V ll. 1-15.

² Քոսյան 1999: 240, 244, 251, 252; Ցականյան 2016:

³ Քոսյան 1998: 32:

⁴ Дьяконов 1989: 67.

⁵ Ադոնց 1972: 128; Քոսյան 1998: 27; Yamada 2006: 234.

ունեին, որոնց պատվին անձինք՝ տիրելով այս կամ այն երկրին, նրանց բնակիչներին կոչեցին իրենց անուններով: Նոյի որդի Հաբեթն ուներ յոթ որդի: Վերջիններս բնակություն էին հաստատել սկսած Տավրոսի ու Ամանոսի լեռներից մինչև Թանայիս (Դոն) գետը»¹:

Թորգոմ անունը հին եբրայերենով հիշատակված է *Twgrmh* (תֻּגְרַמָּה, *տարբերակ՝ תֻּגְרָמָה*)², իսկ Եզեկիելի մարգարեությունում արդեն խոսվում է այս անվամբ պետական կառույցի մասին՝ «Տուն Թորգոմա»- «*Bêl-Tôgarmā*» *Byt-Tgrmh*, *Byt-Trgmh* (תֵּיט־תֻּגְרָמָה)³ անվամբ, իսկ «Սեպտուագինտա»-ում համապատասխանաբար՝ *Θωγαρμά*, *Θεργαμά*, *Θωργομά*, *Βαιθ-Τ/Θωργο/αμά*, *Βαιθ-Τ/Θωγαρμά*⁴:

Ելնելով մարգարեությունում այս պետության նկարագրությունից՝ կարելի է ամենայն վստահությամբ նշել, որ այն արդեն կայացած պետական կառուցվածք ուներ, նաև բանակ, որը, բացի իր իսկ սահմանները պաշտպանելուց, կարող էր անգամ օգնություն ցուցաբերել իր սահմաններից դուրս. «Գոմերն ու նրա բոլոր զորախմբերը, *Թորգոմայի տունը՝* հյուսիսի ամենահեռավոր վայրերից ու նրա բոլոր զորախմբերը. շատ ժողովուրդներ քեզ հետ են» (Եզկ. 38:6): Դեռ ավելին, ըստ նույն մարգարեի՝ «Տուն Թորգոմա»-ն զբաղվում էր նաև առևտրով և ձիաբուծությամբ. «Քո ապրանքները տալիս էիր *Թորգոմայի տնից* բերված ձիերի, նժույգների և ջորիների դիմաց» (Եզկ. 27:14):

Հունա-հռոմեական աղբյուրներ

III-IV դդ. հունա-հռոմեական աղբյուրներում «Տուն Թորգոման» նույնացվում է Հայաստանի հետ: Գ. Սարգսյանն այս առումով նշում է. «Թորգոմի, որպես հայերի նախահոր, գաղափարը, համենայնդեպս,

¹ Иосиф Флавий 1996: I, 6:1: Սակայն մեկ այլ տեղ հրեա պատմիչը, ամենայն հավանականությամբ սխալմամբ, հայերին ներառում է Նոյի որդի Սեմի սերունդների ցանկում, որտեղ նա նշում է, որ Հայաստանի սկիզբը դրել է Սեմի որդի Արամի որդին՝ Հուլը (I, 6:4):

² BHS 1997: תֻּגְרָמָה 10:3.

³ S^u BHS 1997: תֵּיט־תֻּגְרָמָה 27:14; 38:6.

⁴ Η Παλαιά Διαθήκη 2003, Γενεσις, 10,3; Ιεζεκιηλ, 27, 14; 38, 6: 1401 և 1416 էջերի տողատակերում համապատասխանաբար նշված է՝ «Βαιθ-Τωγαρμά. Πιθανώς η Αρμενία – հավանաբար, Հայաստան», և «Βαιθ-Τωγαρμά. Εκπροσωπούν πρωτόγονες φυλές της Αρμενίας – Թորգոմի տունը ներկայացնում է Հայաստանի պարզունակ ցեղերին»: Հետաքրքիր է նաև գրքի վերջին շապիկի վրա զետեղված քարտեզը, որտեղ ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքը նշված է որպես *Θωγαρμά*.

ավելի վաղ է վկայված, քան իրականացվել է Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը ... Այսինքն՝ Թորգոմի հայոց նախահայր լինելու գաղափարը V դարի հայ մատենագրության մեջ ծագած մի գաղափար չէ՝ հղացած սոսկ Աստվածաշնչի թարգմանության ներքո, այլ այն գոյություն է ունեցել արդեն ավելի վաղ, նախագրական շրջանում»¹:

Թորգոմի որդիների նույնացումը հայերի հետ առկա է III դ. հեղինակ Հիպպոլիտոս Հռոմեացու՝ մոտ 234/235թ. գրած «Քրոնիկոնում», որտեղ կարդում ենք՝ «47. *Thorgoman, a quo Armeni*² (ինչպես նաև՝ «66. *Thorgoma, de quo Armenii*» և «173. *Thargama, ex quo Armeni*»³): Իսկ վերջինիս զուգահեռ հունարեն տեքստում՝ «68. *Θωργαμά α'φ'οι' Ἀρμένιοι*»⁴ «Թորգոմա, որից (են) հայերը»: Այսպիսով, Հիպպոլիտոսը հայերի ծագումը բխեցնում է Թորգոմից: IV դ. իր «Քրոնիկոնում» նույնն է անում նաև Եվսեբիոս Կեսարացին՝ «Թորգոմ, և ի նմանէ Հայք»⁵, իսկ V դ.՝ Թեոդորետ Կիարացին և այլք:

Հայ միջնադարյան աղբյուրները

Հայ պատմիչների երկերում *Տուն Թորգոման* նույնական կամ համարժեք է Հայաստանին⁶:

Առաջին հայ պատմիչը, ում երկում հանդիպում ենք «*տուն, ազգս Թորգոմայ*» արտահայտությունը, Ագաթանգեղոսն է⁷, ապա Փավստոս Բուզանդը. «...յիշցուցիչք պատմութեանց *ազգացն Հայաստան աշխարհին որդւոց Թորգոմայ...*»⁸:

¹ Սարգսյան 1992: 47:

² Die Chronik des Hippolytos 1906: 47, S. 52.

³ Die Chronik des Hippolytos 1906: 66, 173, S. 53.

⁴ Die Chronik des Hippolytos 1906: 68, S. 52.

⁵ Եւսեբի Պամփիլեայ 1818: 12:

⁶ Մովսիսի Խորենացույ 1913: I, 5; Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ 1996: 14-16; Дьяконов 1968: 178-189, 227-229: Հայ միջնադարյան պատմիչների երկերում, նաև վրացական աղբյուրներում անվան օգտագործման համար տե՛ս Զանոյան 1990: 34-40:

⁷ Ագաթանգեղայի Պատմութիւն Հայոց 1983: § 116 «Ընթերցեալ զԹորգոմայ ազգիս, զՀայաստան աշխարհիս...»; § 776 «...յԱյրարատեան գաւառին, ի թագաւորանիստ կայեանսն, բղխեցին Հայոց տանն Թորգոմայ շնորիք քարոզութեան Աւետարանին ...»; § 796 «... յաշխարհիս Հայոց տանս Թորգոմայ...»:

⁸ Փավստոսի Բուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց 1987: 6; 8 «Յաղագս որ ինչ յետ քարոզութեան Թադէոսի Առաքելոյ յերկիրն Հայաստան աշխարհին

Սկսած V դարից՝ աստվածաշնչյան ասքերը, հայ բանավոր ավանդազրույցների հետ համադրվելով, ներթափանցեցին հայ պատմագրություն, որի արդյունքում *Թորգոմը* դարձավ հայ ազգի էպոսին (անվանադիր) *Հայկ Նահապետի* (հին հայկական աստված, հերոս) հայրը, որտեղից էլ պիտի սկիզբ առներ Հայկազունիների պատմաառասպելական արքայատոհմի պատմությունը: Էթնանունները շատ հաճախ ծագում են էպոսիններից, ինչի շնորհիվ, և մեծամասամբ նրանք այս կամ այն ժողովրդի համար երկրորդ անուն են: Պատմության ողջ ընթացքում բազմաթիվ նմանատիպ փաստերի կարելի է հանդիպել: Եվ եթե Հայկը դարձավ ազգի անվանադիր, ապա Թորգոմն էլ իր հերթին պահպանեց նախահոր ու դինաստիայի հիմնադրի համբավը: Դրա վառ ապացույցը կարող է հանդիսանալ վաղմիջնադարյան պատմագրության մեջ հայ ազգին «Թորգոմածին» անվանելու փաստը: Այսպիսով, Թորգոմը սրբազան-նահապետական «Տուն-Օջախ»-ի (հին եբր. *Bêṭ* և արքադ. *Bit*)¹ անվանադիրն է: Այստեղ, ինչպես նշում է Ս.Հարությունյանը, առասպելական ժամանակը վերափոխվում էր պատմականի, առասպելական իրադարձություններն անցում էին կատարում դեպի պատմական հիմք և տեղի էին ունենում կոնկրետ-աշխարհագրական միջավայրում²:

Հայկական միջավայրում մինչ օրս պահպանվում են սրբազան-նահապետական «Տուն-Օջախների» հետքերը: Դրանք կրում են նախնիների բոլոր հին ավանդույթները, որտեղ առաջնային է «Տուն-Օջախի» պահապանի ու շարունակողի կամքը: Հայ հասարակության մեջ առ այսօր առկա է այդ ավանդույթի ուժը, կարելի է հիշատակել թեկուզև այն հանգամանքը, որ հայկական որոշ համայնքներում և մասնավորապես գյուղական, երեխաներին անվանում են ոչ թե անուն-ազգանունով կամ հայրանունով, այլ «Տուն-Օջախ»-ի պահապանի անունով: «Տուն-Օջախներ»-ի նմանատիպ հետքեր շարունակվում են պահպանվել ոչ միայն հայկական միջավայրում, այլև կովկասյան ժողովուրդների, արաբների, հրեաների և այլոց միջավայրում:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ Թորգոմը հայ ժողովրդի «Տուն-Օջախ»-ի նահապետ-պահապանն է, որից էլ և *Bêṭ-Torgōmā* - «Տուն Թորգոմայ» կամ «Թորգոմի սերունդների տուն», այսինքն՝ Թորգոմի դինաստիա:

որդույ Թորգոմեայ»; 104, 284 «Կանոնք ժամանակագիրք մատենից տան որդույ Թորգոմայ աշխարհին Հայոց»:

¹ CAD 1965: B, 282-286.

² Арутюнян 2006: 64.

- Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց 1983, քնն. բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի (աշխարհաբար թարգմ. և ծնթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Երևան:
- Ադոնց Ն. 1972, Հայաստանի պատմություն, Ակունքները X-VI դդ. մ.թ.ա., Երևան:
- Ավետիսյան Հ.Մ. 2002, Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա. XVII-IXդդ., Երևան:
- Եսեբի Պամփիլեայ Կեսարացոյ 1818, Ժամանակականք երկմասնեայ, Մասն Բ, Վենետիկ:
- Ղազարյան Ռ. 2013, Մուրսիլի II-ի «Տասնամյա» տարեգրությունը, Երևան:
- Ղազարյան Ռ. 2016, Խեթական պետության հարավարևելյան սահմանային շրջանը, ՄՄԱԵԺ XXX, 19-30:
- Մովսիսի Խորենացոյ 1913, Պատմություն Հայոց, աշխատութեամբ Մ.Արեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս:
- Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ 1996, Պատմություն Հայոց (թարգմ. և ծանոթ.՝ Գ. Բ. Թոսունյանի), Երևան:
- Ջանոյան Գ. Ա. 1990, Միջնադարյան աղբյուրները Թորգոմի, Թորգոմանց, Թորգոմանց Տան մասին, ԼՀԳ 11, 34-40:
- Սարգսյան Գ. Խ. 1992, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները (Հայկի և Հայկյանների առասպելի պատմականության և զարգացման փուլերի խնդիրը), ՊԲՀ 2-3, 27-50:
- Յականյան Ռ. 2014, Ասորեստանի պատմության պարբերացման հարցի շուրջ, Մերձավոր Արևելք IX-X, 229-246:
- Փաւստոսի Բիզանդացոյ Պատմություն Հայոց 1987, բնագիրը Բ. Պատկանյանի, (թարգմ. և ծնթ. Ստ. Մալխասյանցի), Երևան:
- Քոսյան Ա. 1998, Տուն Թորգոմայ (առասպել և իրականություն), Երևան:
- Քոսյան Ա. 1999, Արամ նահապետը Կապադովկիայում (Մի վարկածի առթիվ), ՊԲՀ 1, 237-259:
- Քոսյան Ա. 2000, Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա XVդ., ՊԲՀ 3, 161-174:
- Քոսյան Ա. 2004, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Երևան:
- Քոսյան Ա. 2013, Հին Փոքր Ասիա, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, I, Երևան, 165-222:

- Քոչյան Ա. 2016, Ա.թ.ա. XIV դարի խեթա-հայաստանյան միջպետական
 պայմանագրերը, Երևան:
- Аветисян Г. М. 1984, Государство Митанни (военно-политическая история
 XVII-XIII вв. до н. э.), Ереван.
- Арутюнян Н. В. 1985, Топонимика Урарту, Хурриты и урарты.1, Ереван.
- Арутюнян Н. В. 2001, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван.
- Арутюнян С. 2006, Основные черты древнеармянской мифологии, ИФЖ
 3, 57-66.
- Арутюнян Н. В. 1970, Биайнили (Урарту), Военно-политическая история и
 вопросы топонимики, Ереван.
- Гиоргадзе Г. Г. 1965, «Текст Анитты» и некоторые вопросы ранней исто-
 рии хеттов, ВДИ 4, 87-111.
- Дьяконов И. М. 1968, Предыстория армянского народа. История Армян-
 ского нагорья с 1500 по 500 г. до н.э. Хурриты, лувийцы, прото-
 армяне, Ереван.
- Дьяконов И.М. 1989: Урарту, Фригия, Лидия, История древнего мира, кн.
 2, изд. 3-е, И. М. Дьяконов и др. (ред.), Москва, 46-69.
- Иосиф Флавий 1996, Иудейские древности в 2-х томах, пер. с греческого
 Г Гепкеля, Москва.
- Капанцян Г. А. 1947, Хайаса – колыбель армян. Этногенез армян и их на-
 чальная история, Ереван.
- Косян А.В. 1994, Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей
 в XII-VIII вв. до н.э. (по иероглифическим лувийским источникам),
 Ереван.
- Косян А.В. 2002, Лувийцы, фригийцы и мушки (к этнополитической
 истории Малой Азии в VIII-VII вв. до н. э.), История и языки Древ-
 него Востока: Памяти И.М. Дьяконова, 187-196.
- Хачатрян В. Н. 1971, Восточные провинции Хеттской империи, Ереван.
- Albayrak I. 2006, Kültepe Tabletleri, IV (Kt. o/k), Türk Tarih Kurumu
 Yayınlarından VI/32^b, Ankara.
- Barjamovic G. 2008, The Geography of Trade Assyrian Colonies in Anatolia c.
 1975 –1725 BC and the Study of Early Interregional Networks of
 Exchange, in Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian period,
 PIHANS 111, 87-100.
- Barjamovic G. 2011, A Historical Geography Of Anatolia In The Old Assyrian
 Colony Period, CNIP 38, Copenhagen.
- Beckman G. 1996, Hittite Diplomatic Texts, Atlanta.

- Bloch Y. 2014, The Conquest Eponyms of Šamši-Adad I and the Kaneš Eponym List, JNES 73/2, 191-210.
- Bryce T. 2005, The Kingdom of the Hittites, Oxford.
- Bryce T. 2012, The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History, Oxford.
- Burney Ch. 2004, Historical Dictionary of the Hittites, Historical Dictionary of Ancient Civilizations and Historical Eras, № 14, Oxford.
- Collins B. J. 2007, The Hittites and their World, Atlanta.
- Del Monte G.F., Tischler J., 1978, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, RGTC 6/1, Wiesbaden.
- Del Monte G.F. 1992, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, RGTC 6/2, Wiesbaden.
- Die Chronik des Hippolytos 1906, im Matritensis Graecus 121, von Adolf Bauer, Leipzig.
- Eppihimer M. 2013, Representing Ashur: The Old Assyrian Rulers' Seals and Their Ur III Prototype, JNES 72/1, 35-49.
- Fuchs A. 1994, Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad, Göttingen.
- Gelb J. I. 1935, Inscriptions from Alishar and Vicinity, Researchers in Anatolia, vol. VI (OIP XXVII), Chicago.
- Gilbert A. 2015, Religion and Propaganda under the Great Kings of Karkemiš, Studia Asiana 9, Sacred Landscapes of Hittites and Luwians, Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi, Florence, February 6th-8th 2014 (eds. A.D'Agostino, V.Orsi, G.Torri), 137-156.
- Glassner J.-J. 2004, Mesopotamian Chronicles, Atlanta.
- Grekyan Y. 2015, The Regnal Years of Argšti Menuaḫi and Sarduri Argištiḫi, AJNES IX/1, 91-124.
- Grayson A. K. 1987, Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods, Vol. 1, Toronto.
- Grayson A. K. 1991, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods, Vol. 2, Toronto.
- Grayson A. K. 1996, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC) Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Period, Vol. 3, Toronto.
- Grayson A. K., Novotny J. 2012, The Royal Inscriptions of Sennaherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 1, The Royal Inscriptions of the Neo-

- Assyrian Period, vol. 3/2, Winona Lake.
- Grayson A. K., Novotny J. 2014, The Royal Inscriptions of Sennaherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 2, RINAP 3/2, Winona Lake.
- Gwaltney J. 1983, The Pennsylvania Old Assyrian Texts (HUCA Suppl. 3), Philadelphia.
- Hawkins J. D., Postgate J. N. 1988, Tribute from Tabal, SAAB II/1, 31-40.
- Hawkins J. D. 2000, Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions. Vol. I: Inscriptions of the Iron Age, Berlin and New York.
- Hecker K. 1966, Die Keilschrifttexte der Universitätsbibliothek Giessen, Gießen.
- Hecker K. - Kryszat G. - Mateuš L. 1966, Kappadokische Keilschrifttafeln aus den Sammlungen der Karlsuniversität Prag, Prag.
- Kosyan A. 2006, Arnuwandas I in the East, AJNES I, 72-97.
- Kulakoğlu F. 2011, Kültepe-Kaneš: A Second Millennium B.C.E. Trading Center on the Central Plateau, in Ancient Anatolia (10.000-323 B.C.E.), 1012-1030.
- Kuzucuoğlu R. 2011, Three Kültepe Texts concerning Rebellions, JNES 70/1, 25-33.
- Larsen M. T. 1977, Partnership in old Assyrian trade, Iraq 39/1, 119-145.
- Lewy J. 1937, Tablettes Cappadociennes, vol. III, Paris.
- Melville S. C. 2010, Kings of Tabal: Politics, Competition, and Conflict in Contested Periphery, in Rebellions and Peripheries in the Cuneiform World, American Oriental Series 91 (ed. S. Richardson), 85-107.
- Michel C. and Garelli P. 1997, Cuneiform Texts from Tablettes paléo-assyriennes de Kültepe, vol. 1, Paris.
- Millard A. 1994, The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 B. C. (SAAS II), Helsinki.
- Nashef K.H. 1991, Die Orts-und Gewässernamen der altassyrischen Zeit (RGTC 4), Wiesbaden.
- Parpola S. 1970, Neo-Assyrian Toponyms, Neukirchen-Vluyn.
- Salvini M. 1995, Geschichte und Kultur Urartäer, Darmstadt.
- Salvini M. 2008, Corpus dei Testi Urartei, I, Le Iscrizioni su Pietra e Roccia i Testi, Roma.
- Singer I. 2002, Hittite Prayers, Leiden.
- Steadman Sh. R. and McMahon G., 2011, Ancient Anatolia (10.000 - 323 B.C.E.), Oxford.
- Tadmor H., Yamada Sh. 2011, The Royal Inscriptions of Tiglath-Pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), RINAP 1, Winona

Lake.

- Veenhof K. R. 2006, K.T.V., The Archive of Kuliya son of Alī-abum (Kt. 92/k 188-263), *Türk Tarih Kurumu Yayınlarından* VI/33^c, Ankara.
- Veenhof K. R. 2008, Communication in the Old Assyrian Trading Society by Caravans, Travelers and Messengers, in *Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli* (ed. C.Michel), 199-246.
- Veenhof K. R. and Eidem J. 2008, Mesopotamia: The Old Assyrian Period (*Orbis Biblicus et Orientalis* 160/5), Freiburg.
- Weeden M. 2010, Tuwati and Wasusarma: Imitating the Behaviour of Assyria, *Iraq* 72, 39-61.
- Yamada Sh. 2000: The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 BC) Relating to His Campaigns to the West, Leiden.
- Yamada Sh. 2006: The City of Togarma in Neo-Assyrian Sources, *AfO* 33/2, 223-236.
- Zsolt S. 2013: Wer war Großkönig I(a)+ra/i-TONITRUS der KARAHÖYÜK, in L. Feliu, J. Llop, A. Millet Albà and J. Sanmartín (ed.)/ *Time and History in the Ancient Near East: Proceedings of the 56th Rencontre Assyriologique Internationale of Barcelona 26-30 July 2010*, Winona Lake, 823-832.
- ἩΠαλαιάΔιαθήκη 2003, Μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα, Αθήνα.

THE "HOUSE OF TORGOM" IN WRITTEN SOURCES

Tsakanyan Ruslan

(Institute of Oriental Studies, NAS RA)

In the article the author presents all available written data concerning the city of Tegarāma, attested to in ancient Near Eastern, classical, Biblical and medieval written sources (Old/Neo-Assyrian - *Tégarama*, *Til-Garimmu* Hittite - *Ta/e/ig/k/qaram(m)a*, Luwian - *Lá/i/u-ka+ra/i-ma*, Biblical - *Byt-Tgrmh*, *Byt-Trgmh* (הַבֵּית הַתְּרֻמָּה), Armenian - *Թեգարամա*, «*Snlu Թեղրամա*»).

According to Armenian sources, Patriarch Torgom was the father of Hayk - the eponym of Armenian nation. It is obvious that Torgom was the Patriarch of a guardian "House-Hearth" of Armenian people, from whom were named Bet-Torgāmā - "Togarma's House" or "generations of the house of Togarma", i.e. "Torgom's Dynasti". In later Armenian environment traces of the sacred-patriarchal "House-Hearth" are still visible.